

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 5, Sayı 1 (Mart 2008)

Mak. #9, ss. 129-142

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım

Bekir Çınar

Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ÖZET

Bu çalışmada teşbih (benzetme) sanatı dilbilimsel bir yaklaşımla incelenmeye çalışılmıştır. Teşbih (benzetme) sanatının diğer edebi sanatların kaynağını oluşturduğu iddiasından hareketle bu sanatın diğer sanatlarla olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Araştırmamızda teşbih (benzetme) sanatı ve teşbihle alakalı istiare, mecaz-ı mürsel, teşhis ve intak, ta'riz, kinaye, irsâl-i mesel sanatları incelenmiştir. Belirtilen sanatlarla ilgili Türk belâgatî tanımlamaları ile Batı retorîği tanımlamaları arasında yer yer mukayeseler yapılmıştır. Klasik belâgat terimlerinin karşılanması, dilbilim ve Batı retorîği terimleri arasında farklı kullanımlara dikkat çekilmiş, bu konuda terim birliği oluşturmanın önemi vurgulanmıştır. Türk belâgatini Batı retorîği ile yorumlamanın bizlere yeni anlayışlar ve farklı ufuklar açacağı sonucuna varılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Dilbilim, belâgat, benzetme, eğretileme, düz değişmece, kişileştirme, yergi, dolaylama.

ABSTRACT

In this study, we attempted to examine the art of simile (Turkish teşbih) from a linguistic perspective. Moving from the assertion that simile from the basis of other literary arts, we dwelt on the relationship between this art form and other art form as well as examining the art of simile and simile-related arts such as metaphor (istiare), metonymy (mecaz-ı mürsel), personification (teşhis), irony (ta'riz), and periphrasis (kinaye). In relation to these art forms, occasional comparisons were drawn between Turkish rhetorical definitions and western rhetorical ones. When defining classical rhetorical terminology, we also called attention to differing uses of linguistic terms and western rhetoric, with emphasis placed on forming standard terminology. It was concluded that interpreting Turkish rhetoric with western rhetoric provides us with insight opening up new horizons.

KEY WORDS

Linguistic, rhetoric, simile, metaphor, metonymy, personification, irony, periphrasis.

“İnsan aklı, söz sanatları yapmaya belki de benzetme (simile) ile başlamıştır. Bu görüşten hareketle söz sanatları olağan biçimlerin sapması olarak varsayılırsa, bu sapmalara öncelikle yol açtığı ortaya çıkmaktadır. Yazın yapıtlarında bol oranda betimleme ve tanımlama bulunduğundan yazarlar, betimlemelerinde bir şeyi bir başka şeye benzetmeyle işe başlarlar” (Özünü 2001:105).

“Bu benzetme işleminde asıl konu olan şeye benzeyen (tenor), kendisine benzetilen şeye benzetilen (vehicle) adı verilmiştir. Benzetme işleminde benzetme yönü (ground) işlevi önemli bir öğedir ve bu yönün belirtilmemesi de eğretilemeye (metaphor) neden olur” (Özünü 2001:105). Klasik belâgat kitaplarında istiare (eğretileme) benzetme yönünün bulunmaması ile değil; sadece benzeyen (tenor) veya benzetilen (vehicle) ile yapılan benzetmedir. Dilbilimsel bir yaklaşımda hem istiare, hem de teşbih-i belîğ eğretileme (Fr. métaphore) olarak nitelendirilmektedir. Ancak klasik belâgatte istiare (eğretileme) teşbihin temel unsurlarından sadece benzeyen veya benzetilenle yapılırken; teşbih-i belîğ benzeyen ve benzetilenin her ikisinin de kullanılmasıyla yapılır.

“Necip Üçok, söz sanatlarından deyim aktarımının (Fr. métaphore) benzerlik durumuna göre kurulduğunu, yapısına göre kısaltılmış birer karşılaştırma olduğunu, deyim aktarımının kullanılmasında asıl anlamın az ya da çok işe karıştığını, deyim aktarımlarının birden bire ortaya çıkan deyimler olduğunu, iki nesne ya da iki olay arasında duyulan ve görülen benzerliğin bunların doğmasına neden olduğunu belirtir” (Özünü 2001:103). Bu görüşe göre başlangıç noktası olarak benzetme değil eğretileme (istiare) ele alınmıştır. “Raymond Chapman, söz sanatlarının belki de benzetmeden kaynaklandığını belirtmektedir” (Özünü 2001:103).

Benzetmelere gerek günlük konuşmalarda gerekse yazılı metinlerde hemen her dilde başvurulur. Özellikle kalıplaşmış sözler (deyimler) olmak üzere, hem düzyazıda hem de şiir dilinde anlamı somutlaştırmak, sözü daha da etkili hale getirmek amacıyla sıkça kullanılır. Kiraz gibi kırmızılığı, tilki gibi kurnazlığı, pınar gibi berraklığı ve temizliği, keçi gibi inatçılığı, karga gibi bölüğü, aslan gibi kuvvetliliği... temsilde kullanılan benzetmelerdir. Ancak her benzetme sanat değeri taşımayabilir. İnsanda derin bir iz ve etki bırakan ve şahsi bir tasarrufu yansıtan benzetmeler sanat değeri açısından değerlendirilebilir. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun:

Yâr yâr

Seni kara saplı bıçak gibi sineme sapladılar

manzumesinde sevgiliye duyulan aşk, sineye saplanan kara saplı bir bıçak benzetmesiyle anlatılmakta, bıçak ve onun verdiği acı ile aşk acısı ilişkilendirilerek çeşitli çağrışımlarla aktarılmaktadır.

“Söz sanatlarından en çok kullanılanı benzetmedir. Benzetmenin eğretileme (*istiare-métaphore*) ile yakın ilişkisi vardır. Diğer edebi sanatların bu iki söz sanatıyla olan ilişkisini bulabilmek bir benzetmede hangi öğelerin öncelendiğini bulmak açısından önemlidir” (Özünlü 2001: 93).¹ Benzetme ile eğretileme (*istiare - Fr. métaphore*) arasındaki temel ayrım; “benzetmede sözü edilen öge ile onun gösterdiği imge karşılaştırılır; eğretileme (*istiare - Fr. métaphore*)de ise imge nesnenin yerine geçer. *Bir bardak şarabda kayboluyordum* cümlesinde şarabın sıvı oluşu nedeniyle ‘denize’, ‘deniz dibine’, ‘okyanusa’; kırmızı olduğu varsayılırsa koyu rengi nedeniyle ‘karanlığa’ benzetilmiş olabilir” (Kıran 2006: 381).

“Benzetme ve eğretileme dikey eksene, *düz değişmece* (*Fr. métonymie-mecaz-ı mürsel*) ile *kapsamlayış* (*synechdoche-mecaz-ı mürsel*) yatay eksene alınır, diğer söz sanatlarının yatay ve dikey eksenlere yerleştirebilme olasılığı vardır” (Özünlü, 2001:104). Söz sanatlarının bu iki eksenle olan ilişkisi, *benzeyen* (*tenor- müşebbeh*), *benzetilen* (*vehicle- müşebbehün bih*) ilişkilerinde görülebilir.

Klâsik sözbilim benzetme, eğretileme, kişileştirme, düzdeğişmece (*métonymie, mecaz-ı mürsel*) ve kapsamlayış (*synechdoche*) yapılarındaki öğeleri belirlemiş ve anılan söz sanatlarındaki öğelerin görevlerini de açıklamıştır (Özünlü, 2001:105). Aslında söz sanatlarının bilinmesi, şiirin anlaşılma ve yorumlanabilmesi bakımından önemlidir. Söz sanatlarında standart dilden sapmalar olduğundan bu sapmalara sebep olan dil öğelerinin bilinmesi gerekir. Geleneksel söz sanatları dizgeleri içinde metin-okur açısından anlama ve yorumlama bakımından bazı kapalılıklar içermektedir. Tam bir benzetmede *benzeyen* (*tenor- müşebbeh*), *benzetilen* (*vehicle- müşebbehün bih*), *benzetme yönü* (*veh-i şebeh*), *benzetme edatı* (*teşbih edatı*) bulunurken, bütün dikkatlerin benzeyen ve benzetilene yönelmiş olması bu iki ögenin öncelenmesi ve aklın bu iki ögeye yönelmesinden kaynaklanabilir (Özünlü 2001:106):

Dil aktı, sözcük yetmiyor

Çöl gibi aklın içi dışı

Zamansız bastırıldı zorluklar (Süreyya Berfe)

Yukarıdaki örnekte *çöl-akıl* kelimeleri öncelenen öğeleri göstermektedir.

Benzetmeler (*teşbihler*) anlam çerçevesinde değerlendirilebilir. Şiir dilinde alışılmış benzetmeler olduğu kadar şairin kendi yaratıcılığından kaynaklanan son derece etkileyici benzetmelere rastlamak mümkündür. Necip Fazıl’ın “Kaldırımlar şiirinde:

İçimde damla damla korku birikiyor;

Saniyorum, her sokak başını kesmiş devler.

Üstüme camlarını, hep simsiyah dikeyiyor,

¹ Önceleme bir anlatım biçimi olup görsel, sesbilgisel, biçimbilgisel, sözdizimsel ve anlambilimsel olmak üzere beş bölümde incelenebilir (Özünlü 2001: 93).

Gözüne mil çekilmiş bir âmâ gibi evler. (N. Fazıl, 1979:117).

evler, başarılı bir şekilde gözlerine mil çekilmiş bir *âmâyâ* benzetilmiş; aynı zamanda *kişileştirme* yapılmıştır. Sezaî Karakoç'un 'Köşe' adlı şiirindeki;

Ve güldüün rengârenk yağmurlar yağdı

İnsanı ağlatan yağmurlar yağdı

Yaralı bir ceylan gözleri kadar sıcak

Yaralı bir ceylan kalbi gibi içli bir sesin vardı

.....

Merhametin ta kendisiydi gözlerin

benzetme de orijinal ve etkili benzetmelerdendir" (Akay 2006:93).

Düzyazıda ise "İnsanlar eşitlik açısından tarağın dişleri gibidir." (Saraç 2007:129) sözünde *insanlar* ve *dişler* öncelenmiştir. Aslında bu cümlede benzetilen unsurlar arasında bir karşılaştırma yapılmış, hüküm bunun sonucuna göre verilmiştir. Mecazların en önemlisi olan *eğretileme (istiare)*, *benzetme (teşbih)*ye dayandığı için *teşbih (benzetme)* anlamadan *eğretileme (istiare)*yi anlamak mümkün değildir (Saraç 2007:129). "Benzetme (teşbih) sanatına en yakın ve benzetmeyle birbirine dönüştürülebilen *eğretileme (istiare)*de benzetilen öncelenmiştir (Özünlü 2001:106). Eğretilemenin temeli benzetmeye dayanır. Yani eğretileme kısaltılmış bir benzetmedir. Bu açıdan *eğretileme (istiare)* hem bir mecaz (Fr. *trope-aktarma*), hem bir benzetme (*teşbih*)dir.

Zaman gül gibi gül görmemiş zaman olalı

Gülüün güzelliği dillerde dâstân olalı (Yahya Kemal)

Yukarıdaki beytte *gül* kelimesi ile Peygamber efendimiz kastedilmiştir. Peygamber *güle* benzetilmiş, benzetildiği unsur ile yetinilerek, peygamber zikredilmemiştir (Saraç 2007:125). Buna *açık eğretileme (açık istiare)* denir. Ancak bilindiği gibi eğretilemenin iki çeşidi daha vardır ki; bunlardan birincisi *kendisine benzetilenin* açıkça bulunmadığı, sadece onu hatırlatan, onunla ilgili bir unsurun bulunduğu eğretileme (*istiare*) vardır ki buna klâsik edebiyatta *kapalı istiare (kapalı eğretileme)* denir. Mesela:

Ne efsünkâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyet

Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten Namık Kemal

beyitinde "dîdâr-ı hürriyet" güzel bir kadına benzetilerek kadın söylenmemiştir. Ancak kadını çağrıştıran "güzel yüz" zikredilmiştir. "Okur açısından "benzetmenin"(teşbihin) "eğretilemeden" (*istiareden*) ayrılması, benzetme yönünün değil, benzetme edatının bulunup bulunmaması durumu önceler" (Özünlü 2001: 107).

Eğretileninin klasik belâgat kitaplarında bir çeşidi daha vardır ki; “birden fazla kelime ile ifade edilen bir durumu onun benzeri veya bazı yönlerden onu andıran bir surete benzetme ve bunlardan ilkinin yerine ikincisini kullanmaya *temsili istiare* (*mürekkebi istiare*)” denir (Saraç 2007:120). “Kararsız bir şahsın kararsızlığını ifade eden ‘Bir ileri bir geri gidiyor’ cümlesi bu tarz istiareye örnek gösterilebilir” (M. Naci 1996:54).

17. yüzyılda Klasik Türk edebiyatını üslûp ve anlam bakımından etkileyen “Sebk-i Hindî akımı etkisinde kalan şairin ana başarısı metafora gerçek muamelesi yapmak ve gerçek olandan başka metaforlar yaratmaya devam etmektir” (Bilkan-Aydın, 2007:100). “Kullanılan metaforların her birisi gerçek olmuş ve metafor üretmek için kullanılmıştır. Metafor böylece, sadece ikame değil, münasebetler (ilişkilene) fenomeni olmuştur. Bir başka ifadeyle metafor paradigmatik olmaktan ziyade sözdizimseldir” (Bilkan-Aydın 2007:101). Bu akımın etkisiyle bu yüzyıla kadar şiir dilinde kullanılan mecaz ve istiareler tasavvufun da etkisiyle yeniden yorumlanmış, anlama dönük derinleşme ve gelişmeler sağlanmıştır. “William Hanaway, Kelim Kâşânî’nin aşağıdaki çeviride “asmanın kızı” metaforunu gerçek kadın anlamında kullanarak mazmuna yeni bir yön çizdiği görüşündedir” (Bilkan-Aydın 2007:104):

Sevgilinin meclisine gitmek istediğimde yıllanmış şarap içerim.

Bana geldiğinde asmanın kızı yaşlanmış olur.

Bu şiirin güzelliği “asmanın kızı” metaforunu gerçek kullanımdan türeyen ve beklenmedik iki yönden gelir. Yıllanmış şarap kaliteli kabul edilir, ancak yaşlı kadın güzel kabul edilmez. Bu durumda, aynı kız evladı hem güzel hem de kötü, hem genç hem de yaşlıdır (Bilkan-Aydın 2007:104). Klasik Türk edebiyatı açısından bakıldığında bu kısa örnek bile bize metaforun, şiir sanatında anlamın derinleşmesinde önemli rol oynadığını göstermektedir.

Benzetme (teşbih) sanatını “aralarında ilgi bulunan iki şeyden zayıf olanın kuvvetli olana benzetilmesi” şeklindeki bir tanımdan hareketle sınırlandırmak, şairin veya yazarın engin ruh dünyasını, dil üzerinde ince ve zekice yaptığı kullanımları göz ardı etmek olur. Coşkun (2007:47)’ye göre; “Necâtî, aşağıdaki beytin ilk mısraında inkara dayalı bir *teşbih* (*benzetme*) yapmakta; ikinci mısra da ise *teşbih* (*benzetme*)e *teşbih* (*benzetme*) ilave etmektedir:

Yine sihri etti Necâtî nice söz nice gazeli

Leb-i dilber sıfatında bir içim sudur bu

[Ne sözü ne gazeli, Necâtî yine bir sihir yaptı. Bu, sevgilinin dudağı gibi bir içim sudur veya sevgilinin dudağını anlatan bir içim sudur.]

Gazel birinci mısra da *sihre*, ikinci mısra da *suya* benzetilmiştir. Beyitte teşbih içinde teşbih yapılmıştır. *Gazel* suya su da sevginin dudağına benzetilmiştir. Batı retoriğine

göre hem *sıhr* hem de *su* metafordur". Benzetmelerde (*teşbih*lerde) *kişileştirme* (*personification*) öncelenmiş olan öge benzeyenle birlikte kullanılarak *benzetileni* oluşturur. Bâkî'nin:

Gül hasretinle yollara tutsun kulağımı

Nergis gibi kıyamete dek çeksin intizâr

beytinde "*gül*" hasretle kulağını yollara tutan bir kişi olarak düşünülerek *kişileştirilmiş*, "*nergis*" ise kıyamete kadar intizar çeken bir kişiye benzetilmiştir. Daha sonra "*gül-nergis*" kıyaslaması yapılarak "*gül*" ve "*nergis*" öncelenmiştir. Aynı şekilde Yunus Emre'nin:

Harami gibi yoluma arkuru inen karlı dağ

Ben yârimden ayrı düştüm sen yolunu bağlar mısın?

beytinde, dağlar yola çaprazlama inen, yol kesen bir eşkiyaya benzetilerek, dağ *kişileştirilmiştir*.

"Sedat Umran'ın 'Meş'aleler' adlı şiirinde *kişileştirme* (*teşhis*) sanatı nesnedeki sırrı keşfetmenin bir yöntemi olarak kullanılmakta; camlarda güneşin son ışıkları titremekte ve perdeler hafif bir meltemle pervaneler gibi onların etrafında uçmakta; sonra perdeler, nefes alan insan kimliğine bürünmektedir" (Akay 2006:95):

Nefes alıyor sessiz perdeler karanlıkta

Ay sükülâla örüyor tenhâda kozasını

Fısıldıyor perdeler bir haber karanlıkta

Ve uyku uzatıyor sükülân dolu tasını

Yukarıda belirtilen üç örnekte de görüleceği üzere *benzetme* (*teşbih*) sanatı ile *kişileştirme* (*teşhis*) sanatı arasında çok yakın bir ilgi vardır. *Eğretileme* (*istiare*) ile soyut kavramlar anlamı güçlendirmek ve etkili kılmak için somutlaştırılarak cansız varlıklar *kişileştirilir* veya konuşurur. "*Teşhis* ve *intaka* verilen örnekler incelendiğinde bu iki sanatın aslında birer *istiare*, *mecaz-ı mürsel* veya *teşbih* olduğu görülmektedir. Dolayısıyla *teşhis* ve *intaka* bu sanatların altında değerlendirmek yanlış olmaz" (Saraç 2007:121). *Teşhise* örnek olarak verilen "*Erzurum size kollarını açmış, Aziziye kışlası sizi çağırıyor*" cümlesinde 'Erzurum' ile oranın ahâlisi, 'Aziziye kışlası' ile oranın sakinleri kastedilerek '*mecaz-ı mürsel*' yoluyla '*teşhis*' yapılmakta, bunu da ilkinde 'kollar' diğerine '*çağırma*' isnat edilmesi sağlamaktadır (Saraç 2007:121).

"Necip Fazıl'ın '*Bir esmer kadındır ki kaldırımlarda gece.*' mısraında *teşbih* ile yapılan bir *kişileştirme* görüyoruz. Tevfik Fikret'in '*Uyuyor mâi deniz*' mısraında uyumak canlı varlıklara has bir durumdur. Deniz şairin hayal dünyasında uyuyan bir canlı imajı uyandırmıştır. Burada *kapalı istiare* (*kapalı eğretileme*) ile yapılan bir *kişileştirme* bulunmaktadır" (Saraç 2007:122). Aynı şekilde Necip Fazıl'ın aşağıdaki şiirinde

“sonbahar” nur yüzlü bir ihtiyar gibi düşünölmüş, böylece *kapalı istiare* (*kapalı eğretileme*) yolu ile *kişileştirme* (*teşhis*) yapılmıştır (Saraç 2007:124):

Yıllar bir gözyaşı olup da kaymış
Nûrlu ihtiyârın yanaklarında
Yapraktan saçlarını yerlere yaymış
Sombahar ağlıyor ayaklarında

Benzetme (*teşbih*)nin *düzdeğişmece* (*Fr.métonymie, mecaz-ı mürsel*) ile ilgisi; *düzdeğişmece* (*Fr.métonymie, mecaz-ı mürsel*)de öncelenmiş öge benzeyenle yakın ilgisi olan bir öge olup “ölü eğretileme” olarak nitelendirilmesidir (Özünlü 2001:108). Özünlü’nün *düzdeğişmecenin* Jakobson’un görüşünü esas alarak dikey seçme ekseninde olması gerektiği fikri benzetme için verdiği tablodan da anlaşılacağı üzere doğru kabul edilmelidir. Bu tabloda *düzdeğişmece* (*Fr. métonymie, mecaz-ı mürsel*) de doğrudan bir benzerlik değil; okuyucu açısından yorumda bir benzerlik fikri vardır. Özünlü, (2001:109)’da bu tez için Orhan Veli’nin aşağıdaki şiirini örnek gösterir:

Neler yapmadık bu vatan için
Kimimiz öldük
Kimimiz nutuk söyledik

Yukarıdaki şiirde *vatan-vatandaş* ilişkisi temel alınarak, yorumlamada *düzdeğişmece* (*Fr.métonymie*)ye varıldığı belirtilmektedir. Ancak bu şiirde *vatan-vatandaş* ilişkisi benzerliğin dışında; “vatanı için ölmek” ve “vatan için nutuk söylemek” ibarelerinden hareketle *vatandaş* kelimesi çağrışırma yoluyla anlatılmaktadır. Bu örneğe *düzdeğişmece* (*Fr. métonymie-mecaz-ı mürsel*) demek kanaatimizce hayli zordur. Çünkü “ölmek” ve “nutuk söylemek” kelimelerini gerçek anlamda kullanabilme imkanı vardır. Aslında bu vatan için hepimizin bir şeyler yaptığını söyleyen şair; “kimimiz öldü”, “kimimiz nutuk söyledik” diyerek *yeri* (*Fr. ironie*) yapmaktadır.

Düzdeğişmece (*Fr.métonymie, mecaz-ı mürsel*)nin *parça-bütün* ilişkisi için Mehmet Âkif’in:

Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen **al sancak**
mısraında “al sancak” sözü ile Türk bayrağının anlatılması;
Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı **hilâl**

mısraında “hilâl” kelimesi ile yine Türk bayrağının kastedilmesi bir *ad aktarması* (*Fr. métonymie-mecaz-ı mürsel*) olarak gösterilir. Çünkü bu mısralarda bir bütün, onun parçasıyla anlatılmıştır. Nef’î’nin:

Bir nice doyalım **câm-ı murâda**
Bir lahza komaz sâki-i devrân elimizde

beytine “câm-ı murâd” (murad kadehi) içki kadehi olmakla birlikte kastedilen

kadeh değil, kadehin içindeki içki olup, *içki-kadeh* ilişkisi benzerlik ilişkisi bulunmayan nesnelere arasında, parça-bütün ilişkisine dayandırılmıştır. Bu *parça-bütün* ilişkisi (Fr. *synecdoque*) bir kapsamlayışla izah edilebilir. Çünkü içki kadehe, kadeh de içkiye benzemez. Özünlü (2001:109)'ya göre; "parça bütüne benzer, bütün de parçaya. Oysa dilden alınan öğelerin hemen hepsinde parçanın bütüne benzemediği görülür." Klâsik belâgat kitaplarında *mecaz-ı mürsel* üç şartla gerçekleşir:

1. Kelimenin gerçek anlamı dışında bir anlam kastedilmeli
2. Gerçek anlam ile mecazî anlam arasında -benzerlik ilgisi dışında- bir ilgi bulunmalı.
3. Gerçek anlamın anlaşılmasına bir engel bulunmalıdır.²

Klâsik sanatların bu kurallarında hareketle *mecaz-ı mürsel* (*düz değişmece*, *métonymie*) için Özünlü'nün (2001:109)'da ifade ettiği "parça bütüne, bütün de parçaya benzer" ibaresi *düz değişmece* için söz konusu olmamalıdır. Yukarıda incelediğimiz örneklerde "*cam-kadeh*" ve "*hilâl-bayrak*" arasında benzerlik ilgisi değil, parça-bütün ilişkisi vardır. Ancak *düzdeğişmece* (Fr. *métonymie*, *mecaz-ı mürsel*)de parça-bütün ilişkisi dışında da birçok ilgiler kurulabilir. Bunlar sebep-sonuç (bereket yağıyor cümlesi ile berekete sebep olan yağmurun kastedilmesi), genel-özel (bu akşam çorbayı bizde içelim cümlesi ile çorba ile yemeğin kastedilmesi), âlet olma (o kalemiyle geçiniyor cümlesinde kalem ile yazarlığın veya şairliğin kastedilmesi), mazhariyet (kardeşleri onun eline bakıyor cümlesi ile onun eli ile kazanılan para ve yardımın anlatılmak istenmesi), öncelik-sonralık (ateşi yaktım cümlesiyle daha sonra ateş haline gelecek yanacak nesne kastedilmesi) gibi ilgiler kurulabilir.³

Alanyazında *düzdeğişmece* olarak da nitelendirilen *mecaz-ı mürsel* (Fr. *métonymie*), benzerlik dışında bir ilgi gerektirir. Bir kelimenin kendi anlamı dışında kullanılmasını sağlayan ilgi benzerliğe dayanıyorsa bu mecaza *eğretileme* (*istiare*) dendiğini yukarıdaki örneklerde belirtmiştik. Bu iki özellik klâsik edebî sanat değerlendirmesinde *lügavî mecaz*dır. "*Lügavî mecaz*, kelimenin bir ilişki dolayısıyla lügat anlamı dışında kullanılması demektir (Saraç, 2007:112). Bir de "*aklî mecaz* vardır ki bu mecazda kelimeler gerçek anlamında kullanılmakla birlikte fiil asıl işi yapandan başkasına isnat edilir" (Saraç 2007:112). "*Çektiği acılar belini büktü*" cümlesinde belin bükülmesi biyolojik ve yaşlılık sebeplerine değil, çekilen acılara isnat edilmiştir.⁴

Şiir dilinde kuraldışılık, *mecaz* (Fr.*trope-aktarma*) yoluyla sağlanabilir. "Şiirde yeni tarzda yapılmış bir *mecaz* (Fr. *trope-aktarma*), kelime veya ifadenin, yürürlükte olana uygun olmayan mecazî anlamını yaratmak suretiyle, sözlükte kaydedilmiş kullanışı

² Geniş bilgi için bk. Saraç (2007:110); Dilçin (1999:415).

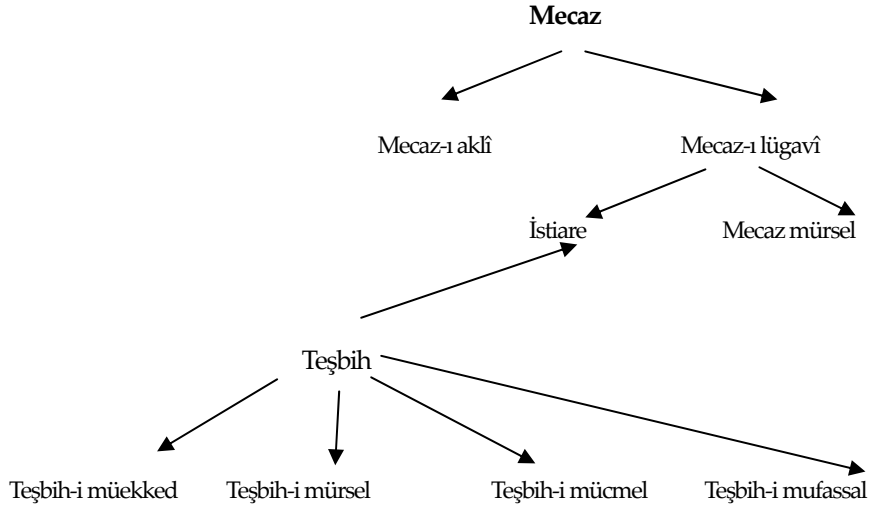
³ Geniş bilgi için bk. Saraç (2007:112); Bilgegil (1980:169-175).

⁴ Geniş bilgi için bk. Saraç (2007:113).

bozar ve onu aşar (Akay 2006:69). Ancak herkesçe kabul gören ve sözlüklere giren “vakit öldürmek”, “hayat vermek” gibi kullanımlar kıyaslama özelliğinden uzak “ölü mecaz” olarak nitelendirilebilir. Şairin asıl işi ise bu kullanımlara itaat edip etmeme veya farklı kullanımları ortaya çıkarmaktır.

Okuyucu açısından aynı söz, “kullanan ve kullanılan bağlam itibarıyla -aynı noktadan bakılmaması kaydı ile- hem hakikat hem mecaz olabilir” (Saraç, 2007:105). “Bu durum söz sanatlarının klasik yapılarındaki öğeleri de etkileyerek farklı yorumlara yol açabilmektedir. Mesela; ‘şarap’ lafzının sarhoşluk veren içki anlamını göstermesi lügat açısından hakikat, ilâhî aşk kavramını göstermesi mecaz; bunun aksine tasavvuf noktasından bakıldığında ilâhî aşk anlamı hakikat, sarhoşluk veren içki anlamı mecazdır” (Saraç 2007:105). Dilbilimsel bir bakış açısıyla da bir kelimenin mecaz (*Fr.trope-aktarma*) olup olmadığı metin-okur açısından değerlendirmeye ortaya çıkarılabilir. Bir kelime veya kelime grubunun gerçek veya mecazî anlamda kullanılıp kullanılmadığı okuyucunun veya yazarın kullanımı ve farklı bakış noktalarına göre değişebilmektedir.

Saraç (2007:113)’te, mecazı (*Fr. trope-aktarma*) şu şekilde tasnif etmiştir:

Şekil 1. Mecaz tasnifi

Söz sanatlarından birçoğu dilde sapmalardan kaynaklanır. Bu sapmalar öncelemelere yol açar. Özünlü’nün (2001:109)’daki “söz sanatlarının kuramsal olarak başlangıç noktası benzetme ise, bu durumda kapsamlayışın (parça-bütün) yapısı içinde benzetme işlevi aramak savını göz ardı etmemek gerekir” şeklindeki savı, *düzdeğişmece* (*Fr. métonymie, mecaz-ı mürsel*)nin *kapsamlayış* (*synechdoche*) yapısıyla değil; *eğretileme* (*istiare*) ile alâkalıdır. Çünkü *düzdeğişmece* (*Fr. métonymie, mecaz-ı mürsel*)nin

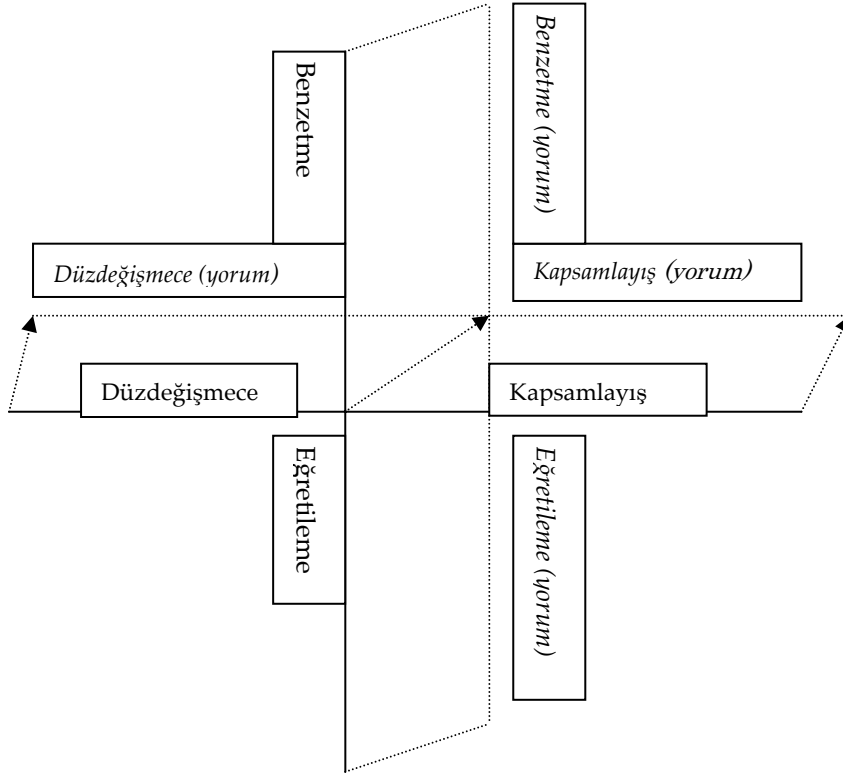
temel şartlarından ikincisi benzerlik dışında bir ilgi gerektirir. Bu durumda Özünlü'nün (2001:109)'da belirttiği "parçanın bütüne benzemediği" iddiasında bir çelişki gözükmemektedir. Kısaca mecazlar sanatlı bir biçimde kullanılırsa *mecaz-ı mürsel* (*düzdeğişmece*, Fr. *métonymie*) adını alır. Bir kelimenin mecaz-ı mürsel sayılabilmesi için benzetme amacıyla kullanılmaması gerekir. Benzetme amacıyla kullanılırsa *istiare* (*eğretileme*) ya da *teşbih* (*benzetme*) olur. Pertev Paşa'nın aşağıdaki beytinde:

Pertev-endâz olıcak bezme dedim uşşâka

Âfitâbım yere inmiş hele maşallah

âfitâb (güneş) kelimesi mecazî anlamda kullanılmış olmakla birlikte burada *mecaz-ı mürsel* (*düzdeğişmece*, Fr. *métonymie*) değil; *istiare* (*eğretileme*) vardır. Çünkü şairin asıl amacı sevgilinin güzelliğini güneşe benzetmektir.

Ünsal Özünlü, benzetme sanatı ile *düzdeğişmece* ve *eğretileme* sanatları arasındaki ilişkiyi şu şekilde tabloştürmüştür (Özünlü 2001:113):

Şekil 2. Benzetme sanatı ile *düzdeğişmece* ve *eğretileme* sanatları arasındaki ilişki

Şiir dilinde deyim aktarmaları [istiare, métaphore, açık eğretileme (açık istiare), kapalı eğretileme (kapalı istiare), mecaz (Fr. trope-aktarma)] doğrudan anlam çerçevesinde değerlendirilebilecek önemli öğeler olup, bu aktarmaların *kinaye* (*periphrasis-dolaylama*) ve *ta'riz* (*Fr. ironie-yergi*) sanatları ile yakın ilgisi vardır.

*Kinaye*⁵ gerçek anlamı düşünmeye engel olacak bir sebep bulunmamak şartıyla, bir sözü gerçek manasına da gelebilmek üzere, onun dışında kullanmak sanattır (Bilgegil, 1980:175). Bir başka tanımla "kinaye, bir kavram veya mesajı gerçeğe uygun olarak yapılan tasvirlerle dolaylı bir şekilde anlatma sanattır. (Coşkun, 2007:92). Bu durumda kinaye *dolaylama* (sanat) ile kısmen örtüşmektedir. Ancak dolaylama kapsam itibarıyla kinayeden farklı olarak *teşbih* ve *istia*reden faydalanılır" (Coşkun 2007:92). Bu durumda dolaylama için kinayeyi de içine alan daha kapsamlı bir sanattır diyebiliriz. "Sümmânî'nin:

Bulmadım dünyada gönüle mekân

Nerde bir gül bitse etrâfi diken

msıramda "gül-diken" hem gerçek hem mecazlı anlamda kullanılmış, ancak asıl kastolunan mecazlı anlamı" (Akay 2006:100) olduğundan *kinaye* yapılmıştır.

Ta'riz (*Fr. ironie-yergi*)⁶ ise; sözün ya da kavramın gerçek ve mecazlı anlamı dışında tamamen tersini kastetmektir (Dilçin 1999:417). Bir başka tanımla tenkit alay, doğruyu gösterme maksatları ile ortaya söylenilmiş sözdür (Saraç 2007:145). Ancak bunun zarif ve ustalıkla söylenmiş olması muteberdir. Fuzûlî'nin:

Senin mihr ü vefâ gösterdiğin ağıyâra çok gördüm

Galattır kim seni bî-mihr okurlar bî-vefâ derler

beytinde şair, "Ben senin başkalarına sevgi ve vefâ gösterdiğini çok gördüm. Senin vefâsız ve muhabbetsiz olduğunu söylemeleri doğru değildir" (Tarlan, 2001:217) sözleriyle sevgiliden şikayet etmekte ondan zarif bir şekilde şikayetçi olduğunu belirterek *ta'riz* (*Fr. ironie-yergi*) yapmaktadır. "Eleştirinin doğrudan veya kaba bir şekilde ifade edilmesine *istihza* (*sarkasm*) denir. Batı retorğinde bir sözün tersi kastedilerek yapılan eleştiriye *ironi* denir" (Coşkun 2007:188). Nef'î'nin kendisine kâfir

⁵ Bazı dilbilim kaynaklarında, (ve Bilgegil 1980:179; Akay 2006:95-99) *kinayenin* batı retorğindeki karşılığı için "*allusion*" kelimesi kullanılmaktadır. Aslında bu kavram bizde "*telmih*" karşılığıdır. Çünkü *allusion*, anıştırma, ima, telmih olarak tanımlanmaktadır (Saraç 1985:65). Coşkun, (2007:100)'de *kinaye* karşılığı olarak *allusionun* kullanılmasının yanlış olduğunu, Batı retorğinde bu sanatı farklı sanatların üstlendiğini, bunlardan birinin *periphrasis* olduğunu belirtmiştir. Kıran, (2006: 371)'de "*dolaylama*" karşılığı olarak "*perifraz*" kelimesini kullanmıştır. Aynı kaynakta "*dolaylama*; bir tek sözcükle belirtilebilecek bir kavramı birçok sözcükle anlatma sanatı olarak zarif edilmiş, Erzurum" yerine "*doğunun Paris'i*" demek bu sanata örnek olarak verilmiştir.

⁶ Bazı kaynaklarda (ve Akay 2006:95) *ta'riz* karşılığı olarak *insinuation* kelimesi kullanılmıştır. *Insinuation* anıştırma, ima, imalı söz demektir (Saraç 1985:763).

diyen Şeyhülislâm'a söylediği şu dörtlük, edebiyatımızın çok zarif *ta'riz* (Fr. *ironie-yergi*) örneklerindedir (Bilgegil 1980:179):

Bize kâfir demiş Müftî Efendi

Tutalım ben ana diyem müselmân

Varıldıkta yarım rûz-ı cezâyâ

İkimiz de çıkarız anda yalan

Ta'riz (Fr. *ironie-yergi*)'nin Batı retorüğindeki karşılığı noktasındaki farklı görüşler (kanaatimizce) bu sanatın dokundurma amaçlı veya eleştiri amaçlı yapılp yapılmamasında gizlidir. "Ettiği iyiliklerle övünen bir şahsa *nâ-merd* demek yerine;

Merd olan hûc kerem etmekle tefâhür mü eder

demek zarîf bir dokundurma olup ta'rizdir" (Bilgegil 1980:179). Bunun yanında küçültme amaçlı yapılan ta'riz (Fr. *ironie-yergi*) daha çok yergi özelliği taşımaktadır. Nef'î'nin Tâhir Efendi için -"tâhir" kelimesinin temiz anlamını da kastederek söylediği şu dörtlük, edebiyatımızın unutulmaz tevriyeli *ta'riz* (Fr. *ironie-yergi*) örneklerindedir:

Bana Tâhir Efendi kelp demiş

İltifâtı bu sözde zâhirdir

Mâlîki mezhebim benim zirâ

İtikâdımca kelp Tâhirdir

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere *ta'riz* (Fr. *ironie-yergi*), *kinaye* (*dolaylama*)den daha gizli yapılıdır. Yukarıda ta'rize örnek olarak verilen Nef'î'den alınan iki dörtlüğün birincisi, bazı kaynaklarda (Bilgegil 1980:175) *allusion* (*ima, anıştırma*) olarak nitelendirilmeye uygun gözükmekle birlikte; ikincisi *ironi* (*yergi*)ye uygun düşmektedir. Ancak birinci örnekte de söylenmek istenilenin zıddı kastedildiğinden aslında bu dörtlükte de gizli bir yergi amaçlanmıştır.

Anlam çerçevesinde değerlendirilebilecek bir başka sanat ise klasik belâgatta *irsâl-i mesel* olarak bilinen sanattır. "Söylenen bir düşünceyi inandırmak ve pekiştirmek amacıyla söze bir atasözü ya da atasözü değerinde bir örnek katmak" (Dilçin 1992:464) şeklinde tanımlanan bu sanat, aslında bir *teşbih* (*benzetme*) görünümündedir. "Necâti'nin:

Habîb eşiği rakîbe şeref verirdi velî

Çemende gezmek ile zağ andelib olmaz

yukarıdaki beytin birinci mısraında sevgilinin eşiği ve rakib benzetilen (müşebbeh), çemen, zağ (karga) ve andelib (keklik) kendisine benzetilen (müşebbehün bih)dir" (Külekcî 1995:46).

Sonuç olarak benzetmelerden hem günlük dilde, hem de şiir dilinde anlamı ve anlatımı güçlendirmek amacıyla büyük ölçüde faydalanılmakta, bu benzetmelerle yer yer okuyucuda yepyeni hayaller ve duyguların doğması sağlanmaktadır. “Aristoteles daha IV. yüzyılda benzetmenin önemine dikkat çekerek şöyle der: Mecazları kullanmakta usta olmak en önemlidir. Çünkü başkasından öğrenilemediği gibi, doğal bir (yaratma) yetisinin (dehanın) işaretidir. İyi mecazlar bulmak demek, benzerlikler için keskin bir görüşe sahip olmak demektir” (Aksan 1995:124). Belâgat kitaplarında söz sanatlarının tanımları, birbirleriyle benzerlikleri ve farklılıkları kesin olarak belirtilmiştir. Tasnif farklılıkları olmakla birlikte her edebî sanatın sınırları çizilmiştir. Ancak okuyucu açısından şiir dilinde kullanılan imgeleri yorumlama, anlam ve kavramları ilişkilendirme bakımından farklı değerlendirmeler yapılabilmektedir. Bu değerlendirmelerde o metnin yazıldığı dönemi olduğu kadar, şairin ruh dünyasını, sanat anlayışını bilmek metne nüfuz açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu metinlerin günümüz insanına ne oranda hitap ettiği, yeni ve eski eserlerin yeni yorumlarla değerlendirilerek “gittikçe genişleyen daireler oluşturmak”, Batı retoriği ile doğu belâgatini başka sanatlar için de kıyaslayarak değerlendirmeler yapmak bizlere bilinmeyen yeni anlayışlar kazandırabilir. Bu bağlamda klasik belâgat terimleri ile dilbilim terimleri arasında bir terim birliğine gidilmesi, dilbilim terimleri kullanılırken çok farklı isimlendirmeler ve tasnifler yerine, ortak bir anlayışın geliştirilmesi, Türk belâgatini Batı retoriği ile yorumlama fırsatı sağlayacak ve bizlere yeni ufuklar açacaktır.

Kaynaklar

- AHMET Cevdet Paşa (2000) *Belâgat-ı Osmâniye*, (Haz: Turgut KARABEY-Mehmet ATALAY), Akçağ Yay., Ankara.
- AKAY, Hasan (2006) *Şiir Alâmetleri*, 3F Yay., İstanbul.
- AKSAN, Doğan (1995) *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yay., Ankara.
- BİLGEGİL, Kaya (1980) *Edebiyat Bilgi ve Teorileri I Belâgat*, Sevinç Matbası, Ankara.
- CHAPMAN, Raymond (1973) *Linguistics and Literature*, Edward Arnold, London, England.
- CHAPMAN, Raymond (1982) *The Language of English Literature*, Edward Arnold, London, England.
- COŞKUN, Menderes (2007) *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, Dergâh Yay., İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1992) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, İstanbul.
- DİLÇİN, Cem (1999) *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- GÖĞÜŞ, Beşir vd. (1998) *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Dil Derneği Yay., Ankara.
- GÖĞÜŞ, Beşir vd. (1998) *Anlatım Terimleri Sözlüğü*, Dil Derneği Yay., Ankara.
- KALİÇ, Sabri (2006) *Ortak Kültür Kavramları Sözlüğü*, 3F Yay., İstanbul.
- KIRAN, Zeynel-KIRAN, Ayşe (2006) *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl (1979) *Çile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul.
- KÜLEKÇİ, Numan (1995) *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*, Akçağ Yay., Ankara.
- MUALLİM Nâci (1996) *Edebiyat Terimleri İstılâhât-ı Edebiyye*, (hızl. Mehmet Ali Yekta Saraç), Risale

Yay., İstanbul.

PALA, İskender (1989) *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.

SARAÇ, Tahsin (1985) *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük Grand Dictionnaire Français-Turc*, Adam Yay., İstanbul.

SARAÇ, M.A. Yekta (2007) *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 3F Yay., İstanbul.

SAUSSURE, Ferdinand de (1985) *Genel Dilbilim Dersleri*, (çev. Berke Vardar), Birey ve Toplum Yay., Ankara.

SOYSAL, M. Orhan (1998) *Edebi Sanatlar ve Tanınması*, MEB Yay., İstanbul.

ŞEMSEDDİN Sâmi (1989) *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

TARLAN, Ali Nihat (2001) *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara.

ÖZÜNLÜ, Ünsal (2001) *Edebiyatta Dil Kullanımları*, Multilingual, İstanbul.

Bekir Çınar

Yard.Doç.Dr., Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü

Adres: Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü 51100

Niğde/TÜRKİYE

E-posta: bcinar67@gmail.com

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 8 Ocak 2008

Yayına kabul edildiği tarih: 15 Şubat 2008

E-yayın tarihi: 28 Şubat 2008

Çıktı sayfa sayısı: 14

Kaynak sayısı: 24